

AKADEMİK TARİH VE DÜŞÜNCE DERGİSİ

Academic Journal of History and Idea

Research Article

Received: 29.05.2025

Accepted: 31.08.2026

Nazim Mustafa*

<https://orcid.org/0009-0007-0709-5689>

İrəvanda azərbaycanlı ədəbi mühiti (XIX–XX əsrin əvvəlləri)

Azerbaijani Literary Environment in Yerevan in the 19th and Early 20th Centuries

Xülasə

İrəvan şəhəri və onun ətrafında tarixən formalaşmış ədəbi-mədəni mühit Azərbaycan ədəbi prosesinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Orta əsrlərdən etibarən elm, mədəniyyət və təhsil mərkəzi kimi inkişaf edən İrəvanın ədəbi mühitinin formalaşmasında Təbriz ədəbi ənənəsinin mühüm rolu olmuşdur. Şəhərdə fəaliyyət göstərən erməni aşiq və şairlərinin Azərbaycan dilində yazıb-yaratması İrəvanın ədəbi mühitində dil və yaradıcılıq baxımından qarşılıqlı təsirlərin mövcudluğunu göstərir. 1827-ci ildə İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən işğalından sonra şəhərin ədəbi-mədəni həyatında əvvəlki ənənələrin müəyyən müddət davam etdiyi müşahidə olunur. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində “Əkinçi” və “Molla Nəsrəddin” nəşrləri ilə əlaqəli fəaliyyət göstərən müxbirlər, eləcə də İrəvanda nəşr olunan “Lək-Lək” və “Bürhani-həqiqət” məcmuələri şəhərin ədəbi və publisistik mühitinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. 1905–1906-cı və 1918–1920-ci illərdə baş verən kütləvi zorakılıq və qarşıdurmalar İrəvanın ədəbi-mədəni həyatına ciddi təsir göstərmiş və ədəbi mühitin zəifləməsinə səbəb olmuşdur. 1950–1960-cı illərdən etibarən ədəbi-mədəni fəaliyyətin müəyyən dərəcədə bərpa olunmasına baxmayaraq, 1988–1989-cu illərdə İrəvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin şəhəri tərk etməsi bu mühitin davamlılığına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Məqalədə İrəvanda azərbaycanlı ədəbi mühitinin XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində formalaşması, əsas nümayəndələri, ədəbi fəaliyyət istiqamətləri və tarixi-siyasi proseslərin bu mühitin inkişafına təsiri təhlil edilir.

Açar sözlər: İrəvan, azərbaycanlı ədəbi mühiti, Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbi-mədəni mühit, Lək-Lək

Abstract

The literary and cultural environment that historically developed in Yerevan and its surrounding areas constituted an important dimension of the Azerbaijani literary tradition. Since the medieval period, Yerevan had developed as a center of

*Dr., Institute of History and Ethnology of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Azerbaijan, nazimmustafa@mail.ru

Citation: Mustafa, N. (2026). İrəvanda azərbaycanlı ədəbi mühiti (XIX–XX əsrin əvvəlləri). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 13(4), 1-10.

Copyright, License and Responsibility Statement

Copyright in this article remains with the author(s). The authors grant the *Academic Journal of History and Idea* the right of first publication. This article is published under the Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0). The authors are solely responsible for the scientific, ethical, legal, and factual content of the article. The views expressed in the article do not necessarily reflect those of the journal, the Editor-in-Chief, the editors, or the Editorial Board.

scholarship, culture, and education, with the literary tradition of Tabriz playing an important role in the formation of its literary environment. Armenian asbuchs and poets active in the city also produced literary works in Azerbaijani, reflecting the linguistic and creative interactions that characterized the city's literary milieu. Following the occupation of the Yerevan Khanate by Russian forces in 1827, established literary and cultural traditions continued for a certain period. From the late nineteenth to the early twentieth century, correspondents associated with the periodicals Ekinchi and Molla Nasreddin were active in Yerevan, while the periodicals Lak-Lak and Burhani-Hagigat, published in the city, contributed to the development of its literary and journalistic environment. The mass violence and conflicts of 1905–1906 and 1918–1920 had a significant impact on Yerevan's literary and cultural life and contributed to the weakening of its literary environment. Although literary and cultural activities were partially revived during the 1950s and 1960s, the departure of representatives of Yerevan's literary environment from the city in 1988–1989 significantly affected the continuity of this milieu. The article analyzes the formation of the Azerbaijani literary environment in Yerevan during the nineteenth and early twentieth centuries, its principal representatives, major areas of literary activity, and the influence of historical and political processes on its development.

Keywords: Yerevan, Azerbaijani literary environment, Azerbaijani literature, literary and cultural environment, Lak-Lak

Giriş

İrəvan şəhəri qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi Azərbaycan tarixində özünəməxsus yerə malikdir. Əsrlər boyu regionun mühüm siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən biri olan bu şəhər Azərbaycan xalqının zəngin elmi, ədəbi və mənəvi irsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Təbriz, Bakı, Naxçıvan, Gəncə, Şuşa, Şamaxı və Şəki kimi şəhərlərlə yanaşı, İrəvan da görkəmli şairlərin, nasirlərin, alimlərin, maarifçilərin və din xadimlərinin yetişdiyi mühüm mədəniyyət ocaqlarından biri olmuşdur. Burada fəaliyyət göstərən məscidlər, mədrəsələr, kitabxanalar və ədəbi məclislər şəhərin zəngin mənəvi həyatının formalaşmasına və inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır.

İrəvan şəhərində yazıb-yaradan şair və yazıçıların əsərlərinin əhəmiyyətli bir hissəsi müxtəlif tarixi hadisələr nəticəsində dövrümüzə gəlib çatmamışdır. İrəvan şəhəri uğrunda gedən müharibələr, onun dəfələrlə əldən-ələ keçməsi və yerli azərbaycanlı əhalinin müxtəlif dövrlərdə öz doğma yurdlarından didərgin salınması nəticəsində çoxlu sayda əlyazma və digər qiymətli ədəbi nümunələr məhv olmuş və ya itib-batmışdır. Xüsusilə XIX əsrin əvvəllərində rus qoşunlarının şəhəri işğal etməsindən sonra İrəvanın mədəni irsinə ciddi zərbə dəymiş, məscid və mədrəsələrdə qorunub saxlanılan qiymətli əlyazmaların böyük əksəriyyəti dağıdılmış və ya yandırılmışdır.

Hazırda İrəvan ədəbi mühitinin bir çox nümayəndələrinin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumatlar əsasən ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən mühafizə edilmiş ədəbi nümunələr, elmi ədəbiyyatda olan tarixi faktlar, dövrü mətbuat və sonrakı dövrlərdə aparılmış elmi tədqiqatlar əsasında tədqiq edilir.

İrəvan şəhərinin ədəbi mühiti

İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən işğalından sonra 1829–1831-ci illərdə xanlığın ərazisini hərtərəfli tədqiq edən rus tarixçi-statisti İvan Şopen yazır ki, İrəvanda gənclərin əksəriyyəti Rudəkinin, Firdovsinin, Ənvarinin, Nizaminin, Caminin, Hafızın, Sədinin və Şərqdə məşhur olan digər şairlərin əsərlərini əzbərdən söyləyərdilər (Shopen, 1852).

Azərbaycan dilinin zənginliyi, poetikliyi, onun musiqi kimi ahəngdar olması İrəvan xanlığının ərazisində yaşayan ermənilərin də bu dildə yazıb-yaratmalarına səbəb olmuşdur. Erməni yazıçısı Xaçatur Abovyan qeyd edirdi ki, türk dilini hətta qadınlar və uşaqlar da bildiyi üçün, xalq arasında şairlik istedadı ilə tanınan şəxslərin Azərbaycan dilində şeir yazıb-oxuması olduqca təbii bir haldır (Yerevanlı, 1968, s. 135–136).

Azərbaycan dilinin köməyi ilə erməni aşığı özlərinə çoxlu dinləyici və tamaşaçı toplaya bilirdilər. Professor A. Arşaruni də təsdiq edir ki, azəri dili demək olar ki, erməni aşığılarının və erməni xalqının doğma dili səviyyəsinə çatmışdır; əks təqdirdə erməni aşığıları dinləyicilər qarşısında müvəffəqiyyət qazana bilməz, dilləri dinləyicilər üçün anlaşılmaz olardı (Abbasi, 1977, s. 102).

Erməni aşığılarının Azərbaycan dilindən, həm də şifahi xalq ədəbiyyatının forma və məzmun zənginliyindən istifadə etmələrinin səbəblərindən biri də XV–XVI əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının çox sürətlə inkişaf etməsi olmuşdur. Digər səbəb isə XIX əsrin birinci yarısındanak müasir erməni ədəbi dilinin – aşxarhabarın formalaşmaması olmuşdur. Sadə erməni xalqı qraparda yazılan əsərləri başa düşmürdü.

Məşhur erməni tarixçisi Leo (Arakel Babaxanyan) belə qənaətə gəlmişdir ki, erməni dilinin yoxsulluğu üzündən erməni aşığıları öz mahnılarını Azərbaycan dilində qoşmuşlar. Leo yazır ki, aşığıların nağıl və mahnılarında təsvir olunan həyatı ifadə etmək baxımından Azərbaycan dili erməni ləhcələrindən daha səlis, daha ifadəli və daha zəngin olmuşdur (Leo [Arakel Babakhanyan], 1973).

Azərbaycan dilində yazıb-yaradan XVII əsr erməni aşığıları haqqında xeyli məlumat vardır. Onların əsərlərindən bəzi nümunələr Matenedaranda və Ermənistan Ədəbiyyat və İncəsənət Muzeyində saxlanılır. XVIII əsrdə Azərbaycan dilində nəğmələr qoşan Sayat Nova, Aşıq Şirin, Miran, Bağiroğlu, Əmiroğlu, Qul Yeqaz, Turab Dədə, Şamcı Meleko, Kiçik Nova, Qul Hovanes və başqalarının adları məlumdur (Yerevanlı, 1968).

Ermənilərin başqa xalqlardan istifadə etdikləri, bu xalqların təsiri sayəsində yaratdıqları nəğmələr və havalar haqqında erməni tədqiqatçısı S. Palasanyan qeyd edir ki, erməni mahnılarının havaları müxtəlifdir və ümumiyyətlə hansı xalqın təsiri altında olmuşlarsa, elə həmin xalqın – Türkiyədə türklərin, Gürcüstanda gürcülərin, İrəvan, Şuşa, Ağkilə və İranda isə farsların – mahnı havalarını mənimsəmişlər (Abbasi, 2010).

Bu gün dünyaya “Erməni havaları” kimi təqdim olunan havalar və nəğmələr haqqında erməni yazıçısı Mikael Nalbandyan yazırdı ki, bu havaların əksəriyyəti əslində türklərdən götürülmüşdür; o, ermənilərin yaşadığı bir çox yeri gəzsə də, sırf erməni mənşəli bir hava eşitməyə müvəffəq ola

bilməmişdir (Nalbandyan, 1979). Erməni alimi Q. Kapantsyan yazır ki, qədim erməni dilindən fars, suriya, assurbabil, yunan, gürcü və hindavropa dillərindən alınma sözləri çıxardıqdan sonra erməni dilində cəmi 5 minə qədər söz və 30-a yaxın sözdüzəldici forma qalır (Kapantsyan, 1947).

İrəvan xanlığının ərazisində yeganə işlək dil Azərbaycan türkcəsi olmuşdur. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində 1829–1831-ci illərdə kameral siyahıyaalma keçirən rus tarixçi-statisti İ. Şopen “tatar dilinin” – yəni Azərbaycan dilinin yayılma arealı haqqında belə qənaətə gəlmişdir: *“Bu məşhur dil haqqında bir neçə söz deməmək mümkün deyildir, hansı ki, Adriatik dənizindən tutmuş, Sakit, Hind və Atlantik okeanlarının sahillərində, Qədim Dünyanın üçdəbir hissəsində milyonlarla xalqlar bu dildə anlaşırlar”* (Shopen, 1852, s. 907).

Böyük rus şairi M. Y. Lermontov Qafqazı gəzdikdən sonra bu qənaətə gəlmişdi: *“Tatar dilini (yəni Azərbaycan dilini) öyrənməyə başlamışam, fransız dili Avropada zəruri olduğu kimi, bu dil də burada və ümumiyyətlə Asiyada zəruridir”* (Lermontov, 1937, s. 393).

2001-ci ildə Tehrandə “Zufa” nəşriyyatı tərəfindən görkəmli Azərbaycan alimi, uzun müddət Təbriz radio-televiziyasında çalışmış Səməd Sərdariniyanın (1947–2008) “İrəvan yek vilayətə muselman neşin bud” kitabı çap olunmuşdur. S. Sərdariniyanın bu əsəri AMEA akad. Z. M. Bünyadov adına Şerqşünaslıq İnstitutunda fars dilindən tərcümə edilərək 2014-cü ildə Bakıda “İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur” adı ilə çap olunmuşdur.

S. Sərdariniya öz kitabına “İrəvani” imzası ilə şeirlər yazan 12 şair – Aşüftə İrəvani, Aşub İrəvani, Çəsmə İrəvani, Bidil İrəvani, Höccət İrəvani, Hərif İrəvani, Dəlil İrəvani, Şakir İrəvani, Fəxri İrəvani, Qabil İrəvani, Qüdsi İrəvani, Nazim İrəvani kimi Azərbaycan dilində və farsca yazan şairlər haqqında qısa məlumatlar və onların şeirlərindən nümunələr daxil etmişdir.

Əsl adı Mirzə İsmayıl olan Aşub İrəvani şeirlərində əsasən Fətəli şah Qacarı mədh etmişdir. O, İrəvan xanı Hüseynqulu xan və qardaşı Həsən xan tərəfindən Müslümün oğlanlarının məzarı üzərində ucaldılmış günbəz binasının inşa edilməsi tarixini nəzmə çəkmişdir (Sərdariniya, 2014). Hər iki gözdən məhrum olan Şeyx Musa İrəvani şeirlərini “Şakir” təxəllüsü ilə yazmışdır. Şakir İrəvani güclü hafizəyə malik olmuşdur. O, həmçinin xoşavazlı vaiz, şirindilli natiq olmuşdur (Sərdariniya, 2014).

Şair Çəsmə İrəvaninin əsl adı Rzaqulu xan olmuşdur. O, Fətəli şahın oğlu Mahmud Mirzənin əmirlərindən olan Məhəmməd xan Qacar İrəvaninin oğlu idi. Yüksək şairlik təbinə malik olan, xalq arasında hörmət-izzət qazanan Çəsmə İrəvani uzun müddət Nəhavənddə Mahmud Mirzənin xidmətçilərinin rəhbəri olmuşdur. Məhəmməd xan Qacar İrəvaninin digər oğlu, cavanlığında kamil təhsil alan Həsən öz şeirlərini “Şəhab” təxəllüsü ilə yazmışdır. O, qəzəl yaradıcılığında xeyli

püxtələşmişdir. Məhəmməd xan Qacar İrəvanının üçüncü oğlu Hüseynəli şeirlərini “Qabil” təxəllüsü ilə yazmışdır (Sərdariniya, 2014).

Şair Nazim İrəvanının əsl adı Əli xandır. Əli xanın atası Əli Əkbər xan İrəvandan İrana köçdükdən sonra Nəsrəddin şahın yaxınlarından biri olmuşdu. Əli Əkbər xan bir müddət xarici işlər naziri, bir müddət isə ədliyyə naziri olmuşdu. Tehrandə doğulan Əli xan fars dilini mükəmməl öyrəndikdən sonra orduda xidmət etmiş, general rütbəsinə qədər yüksəlmişdi. Əhməd şah dövründə (XX əsrin əvvəli) İranın qoşunlar komandanlığının baş müşavirlər idarəsində xidmət etmişdir. Yaradıcılığının əsas üslubu qəzəlxanlıq olmuşdur (Sərdariniya, 2014).

Dəlil İrəvani Fətəli şah Qacarın müasirlərindən olmuşdur. Şahı mədh edən qəsidəsinin bir yerində İrəvan xanı Hüseynqulu xanın bünövrəsini qoyduğu İrəvan məscidinin binasının tikilməsi tarixindən söz açmışdır: Əslən Cənubi Azərbaycanın Qaracadağ mahalının Əhər qəsəbəsindən olan Əndəlib Qaracadağı gənclik illərindən şeir yazmağa başlamış, bir müddət Təbrizdə, sonra isə ömrünün sonunadək İrəvanda yaşamışdır. Şairin əsl adı Molla Əlidir. O dövrdə “Molla” ünvanı dərin biliyə malik olan ziyalılara verilirdi.

Əndəlib Qaracadağının doğma Azərbaycan dilində və farsca yazdığı şeirləri onun dövrünün tanınmış şairi olduğunu göstərir. Onun poetik irsinin tapılmış cüzi bir hissəsi şairin dövrü, mühiti, əlaqələri və sənətkarlıq qüdrəti barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Əndəlib Qaracadağı İrəvanda Hüseynqulu xanın yanında “münşiyü dəbiri-karxanə” – yəni katib olmuşdur. Əndəlib Qaracadağı 1827-ci ildə İrəvanın rus qoşunları tərəfindən işğalının şahidi olmuş və “İrəvanın alınması” adlı bir tarixi dastan yazmışdır (Sərdariniya, 2014). 1829–1832-ci illərdə İrəvan xanlığı ərazisində kameral siyahıyaalma keçirən rus tarixçi-statisti İvan Şopen yazır ki, İrəvan şairlərindən biri öz şeirlərini elə avazla oxuyarmış ki, onu Mirzə Əndəlib (Mirzə Bülbül) deyə çağırıdılar. Görünür, İ. Şopen məhz Əndəlib Qaracadağıdan bəhs edirmiş (Shopen, 1852).

Şairin əlyazmalarının bir qismi hazırda Rusiya Elmlər Akademiyasının Sankt-Peterburqda yerləşən Şərq Əlyazmaları İnstitutunda və Bakıda M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. 2002-ci ildə şairin şeirlərindən ibarət toplu çapdan buraxılmışdır. Həmin kitabda şairin qoşmaları, gəraylıları, heydəriləri, beşlikləri, qəzəlləri, qəsidələri və müxəmməsləri toplanılmışdır (Əndəlib Qaracadağı, 2002). Gökəmlı Azərbaycan ədəbiyyatşünası və pedaqoqu Firudin bəy Köçərli 1885–1895-ci illərdə İrəvan gimnaziyasında müəllim işləyərkən İrəvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin əsərlərini toplamışdır. Firudin bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində İrəvan şairlərinə ayrıca bölmə həsr etmişdir. Bölmənin əvvəlində Firudin bəy Köçərli qədim İrəvan şəhərinin tarixinə qısa

nəzər salmış, onun coğrafi mövqeyi haqqında məlumat vermişdir. Müəllif bir zamanlar “mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra” şəhəri olan, böyük alimlər və müctəhidlər yetirən İrəvanın XIX əsrin əvvəllərində rus qoşunları tərəfindən işğalından sonra ədəbi mühitinin tənəzzülə uğradığını yazır.

Firudin bəy Köçərli İrəvan şairləri arasında “Bəzmi” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadənin məşhur olduğunu yazır. 1846-cı ildə İrəvan şəhərində anadan olan İsmayıl Kazımzadə İrəvanın sərvət sahibi tacirlərindən olsa da, gözəl təbi, şirin danışığı ilə şəhərin ayanları arasında, xüsusən də şairlər içərisində əziz və hörmətli olmuşdur. Firudin bəy Köçərlinin yazdığına görə, Bəzminin farsca və türkcə yazdığı şeirlər bir kitablıq olardı. Lakin dağınıq olduğu üçün onun qələmindən çıxanları bir yerə toplayan olmamışdır.

Firudin bəy Köçərli “Mütəllə” təxəllüslü şair kimi təqdim etdiyi 1832-ci il təvəllüdlü Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədovun gənc yaşlarında Təbriz mahalından İrəvana gəldiyini, sonra ömrü boyu İrəvanda yaşadığını və orada vəfat etdiyini yazır. İrəvan ziyalı Mirzə Abbas Məhəmmədzadəyə istinadən Firudin bəy Köçərli qeyd edir ki, Mütəllə bütün şeirlərini farsca yazmışdır. Lakin elə oradaca Firudin bəy Köçərli Mirzə Kazımın həm farsca, həm də azərbaycanca yazdığı şeirlərdən nümunə gətirir. Mirzə Kazım da İsmayıl Kazımzadə kimi, İrəvanda məktəb açmışdı. O, ibtidai məktəb şagirdləri üçün kitab tərtib etmiş, həmin kitaba uşaqlar üçün yazdığı şeirlərini də daxil etmişdi. Mirzə Kazımın uşaqları oxuyub-yazmağa həvəsləndirmək məqsədilə yazdığı düzgünlər o qədər rəvandır ki, onları uşaqlar çox asanlıqla əzbərləyirdilər. 1892-ci ildə İrəvanda vəfat edən Mirzə Kazım ömrünü gənclərin maariflənməsinə həsr etmiş, məktəblərdə yeni əlifba ilə dünyəvi təhsilin tətbiqinin tərəfdarı olmuşdur.

Firudin bəy Köçərlinin oxuculara təqdim etdiyi üçüncü irəvanlı şair “Sabir” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Hacı Seyid Rza Əmirzadədir. Seyid Rza 1846-cı ildə Xoy şəhərində anadan olsa da, 27 yaşından ömrünün sonunadək İrəvan şəhərində yaşamışdır. Firudin bəy Köçərli Seyid Rzanı xoşsöhbət, rəvan təbə malik zərif bir şair kimi xarakterizə edir. Şairin qələmindən gözəl qəsidələr, qəzəllər, qitələr çıxsada, onların hamısını toplamaq mümkün olmamışdır. Şairin İrəvana gəlməsi vaxtı Həsən bəy Zərdabının “Əkinçi” qəzetini çap etdirdiyi vaxta təsadüf etmişdir. Seyid Rza Əmirzadə imzası ilə “Əkinçi” qəzetində şairin nəsr ilə və nəzmlə yazılmış yaradıcılıq nümunələri dərc olunmuşdur. Seyid Rza 1896-cı ildə İrəvan şəhərində təqribən 60 yaşında vəfat etmişdir (Köçərli, 1981).

İrəvanlı şairlərdən biri də “Ləli” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Ləli Mirzə Ağə Əli İrəvani olmuşdur. Əldə edilən məlumata görə, o, 1836-cı ildə İrəvanda anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini mollaxanada almışdır. Kiçik yaşlarından atası Hacı Ağə Mirzə ilə bərabər Təbrizə getmiş, ədviyyat ticarəti ilə məşğul

olmuş, sonra isə nüsxəbəndlik (qədim tibb kitablarına baxıb dərman yazan ara həkimi) etmişdir. Daha sonra Mirzə Ağa Əli İstanbulda tibb fakültəsini bitirmişdir. Təbrizə qayıtdıqdan sonra həkim kimi şöhrət qazanmış, nəhayət, Tehrandə Nəsrəddin şahın saray həkimi olmuşdur. Şərq və Qərb ölkələrini şahla bərabər gəzmiş, fransız dilini bildiyi üçün həm də şahın tərcüməçisi olmuşdur. Şeirlərini fars və Azərbaycan dillərində yazmışdır. Onun şeirləri sadə və aydın, hər cür mürəkkəblikdən uzaq, eyni zamanda dil şirinliyinə və gözəl məzmununa malik idi. Qəzəl, qəsidə, mərsiyə, mədhiyyə və həcvlərdən ibarət divanı 1882, 1898 və 1907-ci illərdə kütləvi tirajla çap edilmişdir. Ləli Mirzə Ağa Əli İrəvanının təkmilləşdirilmiş “Divan”ı 1944-cü ildə iki cildə Təbrizdə kütləvi tirajla çap edilmişdir. Firudin bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı”nda Ləli Mirzə Ağa Əli İrəvanini Mirzə Əlixan Şəmsül-Hükəmə (“Ləli”) kimi təqdim edərək onun şeirlərindən iki nümunə vermişdir. Ləli Mirzə Ağa Əli İrəvani 1907-ci ildə Tiflisdə vəfat etmişdir (Köçərli, 1981).

Şeyxülislam Fazil İrəvani 1782-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini şəhərdəki molla məktəbində alıb. 20 yaşında ikən dünyanın ən qədim universitetlərindən biri olan Qahirədəki Əl-Əzhər Universitetində oxumağa getmişdir. 20–25 il Qahirədə qalaraq mükəmməl təhsil almışdır. Sonra İsfahan və Təbriz şəhərlərində axundluq etmişdir. Şərq tarixinə, dini elmlərə dair əsərlər yazmışdır. Vətənə qayıdandan sonra İrəvandakı Göy məscidin baş axundu olmuşdur. Müctəhid Fazil İrəvani 1843-cü ildə Qafqaz Müsəlmanları Şiə Ruhani İdarəsi sədrinin müavini, 1847–1872-ci illərdə Qafqazın şeyxülislamı olmuşdur. 1872-ci ildə şeyxülislam vəzifəsindən istefa verən Fazil İrəvani yenidən İrəvana qayıtmış, onun adı ilə adlandırılan “Şeyxülislam” məhəlləsində yaşamışdır. Fazil İrəvani 1885-ci ildə doğma İrəvan şəhərində 103 yaşında vəfat etmişdir.

Fazil İrəvanının “Kitabüt-təharət” (“Paklıq kitabı”) əsəri 1883-cü ildə Təbrizdə daşbasması (litoqrafiya) üsulu ilə çap olunub. Onun “Qızılgül və bülbül” povesti Sankt-Peterburqda yaşayan Xocens Markar Geğamyən tərəfindən tərcümə olunaraq 1812-ci ildə erməni və rus dillərində çap edilmişdir. Sonra isə bu əsər Xocens Markarın öz orijinal əsəri kimi, Avropada fransız və alman dillərində dənə-dənə çap edilmişdir. Əsəri fransız dilinə Vayyan de Floribal, alman dilinə Yozef fon Hammer tərcümə etmişlər. Fransız tədqiqatçısı Şarl Jorjien 1892-ci ildə məsələyə aydınlıq gətirərək yazmışdır ki, *“Qızılgül və bülbül” əsəri Fazil və ya Fazili adlı türk müəllifinin əsəridir, Xocens Markar sadəcə olaraq, “Qızılgül və bülbül”ü erməni və rus dillərinə tərcümə edərək öz əsəri kimi çap etdirmişdir.* (Məmmədov, 2002, s. 19–21). Kitabın əsl müəllifinin Fazil İrəvani olduğu bəlli olduqdan sonra belə, “Qızılgül və bülbül”ü 1950-ci ildə yenə də erməni müəllifinin əsəri kimi, Freznoda (ABŞ) çap etdirmişlər. “Qızılgül

və bülbül” əsərinin orijinalı Matenadaranda – Mesrop Maştos adına Qədim Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır (Məmmədov, 2002).

İrəvanlı müəlliflər öz əsərlərini kənar yerlərdə, başqa dillərlə çap etdirməklə yanaşı, ana dilində də çap etdirmişlər. Bu ilk təşəbbüsü Molla Hüseyn İrəvani göstərmişdir. Onun 201 səhifəlik şəkilli “Müseyyəbnamə” kitabı 1888-ci ildə Təbrizdə çap olunmuşdur. Bir il sonra Təbrizdə Mirzə Ağa Əli Həkim İrəvaninin növhə və qəzəllərindən ibarət divanı Azərbaycan və fars dillərində nəşr edilmişdir (Istoricheskaia geografiia Zapadnogo Azerbaidzhana, 1998).

İrəvan rus-tatar məktəbinin müəllimi Məhəmməd Vəli Qəmərlinskinin “Atalar sözü” kitabı 1899-cu ildə İrəvanda “R. K. Edilson” mətbəəsində çap olunmuşdur. Cabbar Əsgərzadənin uşaqlar üçün yazdığı “Qızıl yarpaq, yaxud Ənvər” şeirlər kitabı 1913-cü ildə “Kultura” mətbəəsində çap olunmuşdu. XX əsrin əvvəllərində İrəvanda xeyli sayda püxtələşmiş qələm sahibləri mövcud idi. İrəvanda da “Molla Nəsrəddin”çilər məktəbi yaranmışdı. 1914-cü ildə İrəvanda həftəlik “Lək-Lək” (“Leylək”) satirik jurnalı, 1917-ci ildə ayda iki dəfə nəşr edilən ədəbi, siyasi, tarixi və elmi “Bürhani-həqiqət” jurnalı işıq üzü görmüşdür (“Bürhan” kəlməsi ərəbcədir və mənası dəlil, sübut, isbat deməkdir – müəll.). Bu jurnalların səhifələrində İrəvan ədəbi mühitinin tanınmış simalarından Əli Məhzunun, Cabbar Əsgərzadənin (Aciz), Cabbar Məmmədzadənin, Məmmədəli Nasirin, qadın şairlərdən Şöhrət xanımın, Səri xanımın, Nigar xanımın, Əbdülhəqq Mehrinisə xanımın və digər qələm sahiblərinin məqalələri, felyetonları, şeirləri və tərcümələri dərc olunmuşdur.

Nəticə

XIX əsrdə baş verən siyasi və hərbi proseslər İrəvan xanlığının ərazisində əhalinin məskunlaşma dinamikasına və milli tərkibinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Şərqi Anadoludan bölgəyə köçürülərək gətirilən erməni əhalisinin müxtəlif mərhələlərdə İrəvan və ətraf ərazilərdə yerləşdirilməsi nəticəsində şəhərin və bölgənin demoqrafik strukturu tədricən dəyişmişdir. Bu dəyişikliklər bölgədə yaşayan azərbaycanlı əhalinin sosial-iqtisadi və ictimai vəziyyətinə də təsir göstərmiş, uzunmüddətli siyasi təzyiqlər, iqtisadi məhdudiyyətlər və etnik qarşıdurmalar mədəni həyatın inkişaf istiqamətlərində də özünü göstərmişdir.

Aparılan araşdırma İrəvanın XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində formalaşan ədəbi mühitinin mürəkkəb tarixi-siyasi şəraitlə sıx əlaqəli olduğunu göstərir. İrəvan şəhərində fəaliyyət göstərən şair, yazıçı, maarifçi və ziyalıların yaradıcılığı bölgənin yalnız ədəbi tarixinin deyil, eyni zamanda mədəni və ictimai həyatının mühüm tərkib hissəsini təşkil etmişdir. Bu baxımdan İrəvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığının, əsərlərinin və fəaliyyət istiqamətlərinin sistemli şəkildə

araşdırılması həmin mühitin formalaşma və inkişaf xüsusiyyətlərinin daha aydın müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

Mövzunun öyrənilməsi İrəvanın ədəbi-mədəni tarixində nisbətən az araşdırılmış məsələlərin üzə çıxarılması və mövcud məlumatların tarixi mənbələr əsasında elmi dövriyyəyə daxil edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. İrəvan ədəbi mühitinin forma və məzmun xüsusiyyətlərinin, onun əsas nümayəndələrinin həyat və fəaliyyətlərinin araşdırılması həm tarixşünaslıq, həm də ədəbiyyatşünaslıq üçün əhəmiyyətli nəticələr ortaya qoyur. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar İrəvanın XIX əsr və XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi-mədəni həyatının daha bütöv şəkildə dərk edilməsinə və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində həmin mühitin yerinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır.

Author Contributions

Nazim Mustafa contributed to the conceptualization and methodological design of the study, source identification and analysis, interpretation of the findings, and preparation of the manuscript. The author also contributed to the critical revision of the manuscript and approved the final version for publication.

Conflict of Interest

The author declares that there is no conflict of interest related to the research, authorship, or publication of this article.

Kaynaklar

Abbasi, İ. (2010). *Folklorşünaslıq axtarışları* (II cild). Nurlan.

Abbasi, İ. (1977). *Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində*. Elm.

Əndəlib Qaracadaği. (2002). *Şeirlər*. Nurlan.

Istoricheskaya geografiya Zapadnogo Azerbaidzhana. (1998). Izdatelstvo “Azerbaidzhān”. [in Russian].

Kapantsyan, G. A. (1947). *Khaiasa—kolybel arman: Etnogenez arman i ikh nachalnaia istoriia*. Izdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoi SSR. [in Russian].

Köçərli, F. b. (1981). *Azərbaycan ədəbiyyatı* (II cild). Elm.

Lermontov, M. Yu. (1937). *Polnoe sobranie sochinenii* (Vol. 5). Academia.

Leo [Arakel Babakhanyan]. (1973). *Haiots patmutyun* (Vol. 3, Book 2). Hayastan. [in Armenian].

Məmmədov, İ. (2002). *İrəvan dəftəri*. Adiloğlu.

Nalbandyan, M. (1979). *Mikael Nalbandyan: Liakatar xhoghovatsu erkeri* (Vol. 1). Izdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoi SSR. [in Armenian].

Sərdariniya, S. (2014). *İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur*. Zərdabi LTD MMC.

Shopen, I. I. (1852). *Istoricheskii pamiatnik sostoianiia Armianskoi oblasti v epokhu ee prisoedineniia k Rossiiskoi imperii*. Tipografiia Imperatorskoi Akademii Nauk. [in Russian].

Yerevanlı, Ə. (1968). *Azəri-erməni ədəbi əlaqələri: Qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər*. Hayastan.